УДК 94 (575.1)

МАРКАЗИЙ ФАРҒОНА ҚЎРИҚ ЕРЛАРИНИНГ ЎЗЛАШТИРИЛИШИ ВА СУҒОРИЛИШИ ЖАРАЁНЛАРИ (XX асрнинг 50 – 70-йиллари мисолида)

М.Ю.Рўзиқулова

Мақолада Марказий Фарғона қўриқ, бўз ерларининг ўзлаштирилиши, суғорилиши жараёнлари, шунингдек, совет ҳокимиятининг пахта яккаҳокимлиги сиёсати таъсирида бу ерда пахтачиликка ихтисослашган туман ва совхозларнинг ташкил қилиниши ҳамда марказга пахта етиштириб беришнинг ортиб бориши ва унинг салбий оқибатлари бирламчи манбалар ёрдамида таҳлил қилинган. Бундан ташқари, водийдаги янги ерларни ўзлаштириш тадбирларига давлат бюджети ва колхозларнинг бўлинмас жамғармасидан капитал маблағлар ажратишнинг йилдан-йилга ортиб борганлиги хронологик тарзда баён қилинган.

Калит сўзлар: *Марказий Фарғона, қўриқ ерлар, суғориш, совхоз, совет ҳукумати, пахта яккаҳокимлиги, қишлоқ хўжалиги, канал, мелиорация, Ферганаводстрой.*

В статье описываются на основе первичных источников процессы освоения и орошения целинных земель в Центральной Фергане, также образование районов и совхозов на данных землях в русле политики хлопковой монополии советского правительства, увеличение поставок хлопка в Центр и его отрицательные последствия. Кроме того, установлено, что из года в год увеличивались выделяемые капитальные средства из государственного бюджета и неделимого фонда колхозов на освоение новых земель в Ферганской долине.

Ключевые слова: *Центральная Фергана, целинные земли, ирригация, совхоз, советское правительство, монокультура хлопка, сельское хозяйство, канал, мелиорация, Ферганаводстрой.*

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг суғориш тарихини холисона ва илмий тарзда тадқиқ этиш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Хусусан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш бўйича устувор йўналишларида «суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, мелиорация ва ирригация объектлари тармоқларини ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасига интенсив усулларни, энг аввало, сув ва ресурсларни тежайдиган замонавий агротехнологияларни жорий этиш, унумдорлиги юқори бўлган қишлоқ хўжалиги техникасидан фойдаланиш» [21. Б. 34] каби муҳим вазифалар белгиланган. Шу боисдан ҳам суғориш ва ўзлаштириш тарихини тадқиқ этиш барча даврларда ҳам муҳим ҳисобланган.

Маълумки, совет ҳукумати республикада пахта етиштиришни янада тараққий эттириш ва кўпайтириш мақсадларида суғорма деҳқончилик учун қулай ҳудуд ҳисобланган Фарғона водийсига муҳим эътибор қарата бошлади. Ўзлаштириш ишлари “Чўл ўзлаштириш – мардлар иши” номли шиорлар остида бошланди. Ана шу жиҳатлардан келиб чиққан ҳолда бешинчи беш йиллик (1951–1955 й.й.) режасида ҳамда 1952 йилда бўлиб ўтган Ўзбекистон КП(б) нинг IX съезди резолюцияларида пахтачиликни янада юксалтириш, шунингдек, Фарғона водийсидаги суғориладиган ерлар ҳажмини кенгайтириш ва қўриқ ерларни ўзлаштириш асосий масалалар сифатида таъкидлаб ўтилди. Юқоридаги белгиланган вазифаларни ва СССР Министрлар Советининг қарорларини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон КП Марказий Қўмитаси ҳамда республика ҳукумати томонидан 1952 йил 16 сентябрда кенгайтирилган қарор қабул қилинган ва унда Марказий Фарғона ерларининг биринчи ва иккинчи навбатини ўзлаштириш мақсадида ҳамда суғориш бўйича амалий вазифалар белгилаб берилган эди [27. Б. 126]. Ушбу қарорларда шу билан бирга Марказий Фарғонадаги чўл ерларининг 1953 йилдан 1958 йилга қадар 36 000 *га* ҳажмида ўзлаштирилиши қайд этилди.

Совет ҳукумати томонидан республикадаги янги ерларни ўзлаштириш чора-тадбирлари ҳамда суғориш тизимини янада ривожлантиришга доир кўплаб қарорлар қабул қилинди. 1952 йил 16 ноябрдаги Ўзбекистон КП МҚ ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг қарорига асосан Марказий Фарғонанинг 65 000 *га* янги ва қўриқ ерларни суғориш ишлари кўриб чиқилди [1. Б. 31]. Шу жумладан, Ёзёвон ва Қизил Тигин чўллари – 30000 *га*;

Улуғнор канали тизими бўйича – 6 000 *га*; Охунбобоев номли канал тизими бўйича – 14 000 *га*; Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятларидаги 15000 *га* майдонни эгаллаган қўриқ ва қаровсиз ётган ерлар. Бешинчи беш йиллик (1951–1955 йй.) давридан бошлаб Марказий Фарғонанинг қўриқ ерларини ўзлаштириш бошланди [7. Б. 3]. Бу тадбирни амалга оширишда республика ёшларини жалб этиш борасида мурожаатнома қабул қилинди. Чунки фақат 1954-1958 йилларда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 600 минг *га* ўзлаштирилиши керак эди. Мурожаатномага жавобан 1954 йилда Марказий Фарғона қўриқ ерларини ўзлаштириш учун 1700 та ёшлар келдилар [8. Б. 35].

СССР Министрлар Совети ва КПСС МҚнинг "Ўзбекистон ССРда 1954–1958 йилларда пахтачиликни янада ривожлантириш тўғрисида"ги [3] 1954 йил 9 февралидаги қарорида Фарғона водийсида 142 минг *га* майдонни, шу жумладан, 116 минг *га* майдонни Марказий Фарғонада ўзлаштириш ва суғориш кўзда тутилди. Хусусан, Бўз тумани бўйича 1950 йилдан 1954 йилгача 2803 *га* ер ўзлаштирилган бўлса, 1953–1958 йил ичида 2960 *га* янги ер ўзлаштирилди [22]. Марказий Фарғонанинг ялпи майдони 532,4 минг *га*, шу жумладан нетто (соф) ҳолидаги майдон 363,7 минг *га* эканлиги, шундан 1953 йилнинг 1 январига қадар 190,5 минг *га* ўзлаштирилган ер мавжудлиги кўрсатиб берилган эди [26. Б. 28]. Колхозлараро Совет томонидан 1953 йилдан 1956 йилга қадар "Ферганаводстрой" трести Марказий Фарғонадаги қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш бўйича сезиларли даражадаги ишларни амалга оширганлиги эътироф этилди [7. Б. 5].

Ўзбекистон КП МҚ ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1953 йил 20 октябрдаги "Ўзбекистон ССРда суғориладиган ерларни кенгайтириш ва сув хўжалигининг бундан кейинги ривожланиши чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорига кўра, Наманган вилоятидаги суғориладиган майдонларнинг 1958 йилдаги ўсиши 38,0 минг *га* ни ташкил этганлигининг 1952 йилга нисбати солиштирилди ва кўриб чиқилди. Бу майдонларнинг Марказий Фарғона ерлари бўйича ўсиши 28,0 минг гектарни ташкил қилиб, мазкур даврда 1953–1955 йилларда экиш учун 25,0 минг *га* тайёр бўлиши керак эди. Марказий Фарғонада 1953 йил 1 январидан ўзлаштиришга эга қўриқ ва бўз ерларнинг умумий майдони 173.2 минг *га* ташкил қилиб, жумладан, Фарғона вилояти бўйича – 89.6 минг *га*, Андижон вилояти бўйича – 83,6 *га* [13]. 1953–1955 йиллар давомида Гулбоғ совхозидаги қўриқ ерлар 1,6 минг *га,* янги ерлар 6,3 минг *га*, Дамкўл янги суғориш массивида эса янги ерлар 3,5 минг *га* ташкил қилган. Ўзлаштирилган ерларда ташкил қилинган колхозларнинг бир гектар еридан 8-10 ц.гача пахта ҳосили олинди.

1954-1962 йиллар давомида Андижон ва Фарғона вилоятларидаги янги ерларни ирригация-мелиоратив жиҳатдан тайёрланиши ва ўзлаштирилган ерларни янгидан банд қилиниши ҳақидаги маълумотларни қуйидаги жадваллардан билиш мумкин (*га* ҳисобида) [14].

1-жадвал

Андижон вилоятида янги ерларнинг ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрланиши ва ўзлаштирилган ерларнинг қайтадан банд қилиниши (1954-1960 йй.)

№	Йиллар	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
1	**Янги ерларнинг ирригацион-мелиоратив тайёрланиши**	1777,5	2257,6	3389,4	3941,7	3409,8	3467,9	5676,88
2	**Ўзлаштирилган ерларнинг қайтадан банд қилиниши**	-	4428	5970	4314	9915	16298	23742

Жадвалдан ҳам кўриниб турибдики, 1954–1960 йиллар мобайнида Андижон вилоятида янги ерларнинг ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрланиши йилдан йилга ўсиб борди.

2-жадвал

Фарғона вилояти бўйича янги ерларнинг ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрланиши ва ўзлаштирилган ерларнинг қайта банд қилиниши (1954-1962 йй.)

№	Йиллар	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
1	Янги ерларнинг ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрланиши	1592	3403	2698	2551	3210	3536	4803	6333	-
2	Ўзлаштирилган ерларнинг қайтадан банд қилиниши	843	2236	2741	5563	10916	14006	20533	23599	26632

Рақамлардан маълум бўлишича, Фарғона вилоятида янги ерларни ирригацион-мелиоратив тайёрланиши кўрсатилган йилларда турлича бўлган. 1956 ва 1957 йилларда янги ерларни тайёрлаш даражаси қисман пасайиб борди, бироқ кейинги йилларда бу соҳада ўсиш бўлди. Ўзлаштирилган ерларнинг қайтадан экин билан банд қилиниши аста-секин ортиб борди.

1955 йилдаги режа бўйича қурилиш ташкилотлари томонидан амалга оширилиши олдиндан кўзда тутилган ишларнинг натижаларига кўра, бирор бир объект тугалланмаган ва эксплуатация учун берилмаган. Янги ерларни ирригацион-мелиоратив жиҳатидан тайёрлаш 50669 *га* майдонда ўтказилди*,* жумладан, Фарғона вилояти бўйича – 21092 *га*, Андижон вилояти бўйича – 13862 *га*, Наманган вилояти – 15672 *га* ни ташкил қилди. Ирригацион-мелиоратив жиҳатдан 27332 *га* ер тайёр ҳисобланди, ундан 17592 *га* қўриқ ерлардир [1. Б. 2].

Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштиришга ўн йил давомида, яъни 1953–1963 йиллар учун режага кўра 50753,3 минг рубль ажратилди, амалда 40425,8 минг рубль маблағ сарфланди. Шундан жамоа хўжаликларнинг бўлинмас жамғармасидан режада 35309,9 минг, амалда 20170,9 минг; давлат бюджетидан режада 15444,4 минг, амалда эса 20254,9 минг рубль харажатланди. 1953-1960 йилларда Андижон вилояти жамоа хўжаликларининг режа бўйича тўлов (взнос) маблағлари 38,8 млн. рубль бўлиб, Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштиришга амалда 26,8 млн. рубль киритилди ёки у 69,2 %ни ташкил қилди. 1961 йилда режа бўйича тўловлар 4346 минг рубль бўлиб, шу йилнинг 11 ноябрига жамоа хўжаликлар 1825 минг рубль киритди ёки у 42 % ни ташкил этди [25]. 1953-1973 йилларда Фарғона водийсида янги ерларни ўзлаштириш ва суғоришга сарфланган капитал маблағлар эвазига пахта экин майдони 9,2 %га ўсган ҳолда, бу кўрсаткич ҳосилдорликда 24,9 %, ялпи ҳосилда 42,8 % ни ташкил этди [15. Б. 36]. Айтиш мумкинки, юқоридаги барча тадбирлар ва саъй-ҳаракатлар республикада айнан пахтачиликни ривожлантириш мақсадида амалга оширилди.

Марказий Фарғонада жами 75 минг *га* ердаги ички хўжалик тармоғи қурилди. Наманган вилоятида 1954 йилда 100 млн. м³ ҳажмли Косонсой сув омбори ишга туширилди. Бу сув омборининг ишга туширилиши Наманган атрофидаги кам сув туманларни суғориш имконини берди. Фарғона водийсида Қорадарёда-Тешиктош тўғони, Сўх дарёсида-Сариқўрғон ва Қўқон сув узеллари вужудга келтирилди, бу узеллар Қўқон атрофидаги туманларда 100 минг гектардан кўпроқ ерда сувдан фойдаланишни яхшилади. 1955 йилга мўлжалланган халқ хўжалиги режасининг лойиҳасида республикада сув хўжалиги қурилиши учун ажратиладиган маблағнинг 650 млн. га кўпайтирилиши кўзда тутилди. ЎзССР Сув хўжалиги вазирлигининг ҳисобот маълумотлари баланси бўйича шу йил 1 январдаги ҳолатга кўра, тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми республикада 409,6 млн. рублни ташкил қилиб, биринчи ярим йилликда 40,9 млн. рубль ҳажмидаги объектлар фойдаланишга киритилди. Шу билан бирга мазкур йилда якунланмаган умумий қурилишнинг қолдиғи 368,7 млн.ни ташкил қилди. Ушбу маблағларни кўп миқдорда ўзлаштирмаган ташкилотлар сирасига қуйидагилар кирди: Наманган вилоят суғориш тизими бошқармаси – 73,4 млн. рубль, Мирзачўл қурилиш дирекцияси – 64,8 млн. рубль, Қуйимозор қурилиш дирекцияси – 37,4 млн. рубль ва Фарғона вилоят суғориш тизими бошқармаси – 31,1 млн. рубль.

Ўзбекистон КП МҚ ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1957 йил 26 февралдаги қарорига мувофиқ мазкур йилнинг 18 мартида Ўз ССР Қишлоқ хўжалиги вазирлиги “Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштириш ишларини

кучайтириш тўғрисида” буйруқ чиқарди [2]. Унга асосан Марказий Фарғона ерларини суғориш ва хўжалик жиҳатидан ўзлаштириш режаси 1956–1961 йиллар даврида – 80,0 минг гектар қўриқ ва бўз ерларни ташкил қилиб, жумладан, у Фарғона вилоятида – 32,0 минг *га*, Андижон вилоятида – 28,0 минг *га*, Наманган вилоятида – 20,0 минг *га* дан иборат бўлди.1957 йилнинг 17 августида Андижон вилояти ижроия қўмитаси раиси ҳузурида Марказий Фарғонадаги янги ерларни хўжалик ўзлаштириш ва суғоришнинг комплекс схемаси техник кенгаш мажлисида кўриб чиқилди. Мажлисда янги ерларни суғориш ва ўзлаштириш схемаси 173.2 минг *га*, ундан Андижон вилояти бўйича - 36.4 минг *га*, Наманган вилояти бўйича - 49.7 минг *га*, Фарғона вилояти бўйича эса - 87.1 минг *га* миқдорни эгаллаганлиги таъкидланди [10].

1958 йилнинг 18 мартида ЎзССР Министрлар Совети “1958 йилнинг ҳосили учун янги ва қўриқ (партов) ерларни ўзлаштириш тўғрисида”ги қарорни қабул қилди. 1958 йил ҳосили учун янги ва қўриқ ерларни ўзлаштиришга тайёрлаш ЎзССР Министрлар Совети ва Ўзбекистон КП МҚнинг 1957 йил 23 сентябрдаги белгиланган қарорига асосан 36,2 минг *га* ҳажмдаги ерлар республика вилоятлари ва Қорақалпоғистон АССРда қониқарсиз тарзда бажарилаётганлиги ЎзССР Министрлар Совети томонидан қайд этилди. 1958 йил 10 мартидаги ҳолатга кўра фақат 25 минг *га* ирригацион-мелиоратив тайёрланди, режа бўйича 29 минг *га* майдондан 17,2 минг *га* майдоннинг планини тузиш ўтказилди [8]. Фарғона, Наманган ва Андижон вилоят ижроия қўмиталарига Марказий Фарғонанинг сув хўжалиги қурилиши бўйича Колхозлараро Советга колхозларнинг барча қарзларини узиш ва қарздорликни таъминлаш вазифаси юклатилди.

1958 йил 21 апрелда Ўзбекистон КП МҚ ва ЎзССР Министрлар Совети “Марказий Фарғонадаги янги ва қўриқ ерларни суғориш ва ўзлаштириш бўйича ишларни кучайтириш тўғрисида”ги қарорни қабул қилди [15. Б. 95]. 1957 йилдаги режа бўйича 12,6 минг *га* майдон ЎзССР Сув хўжалик вазирлиги ва унинг “Ферганаводстрой” қурилиш трести томонидан ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрланиши керак эди, унинг ўрнига эса 4,6 минг *га* тайёрланди.

1959 йилнинг 1 январи ҳолатига кўра, бутун Марказий Фарғона объектлари эксплуатацияси бўйича 377826,00 минг рубль капитал маблағ тайёрланди, ундан фақат 172644,64 минг рубли эксплуатация учун ажратилди [4]. Шу йил 23 январда Ўзбекистон КП МҚ ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг “1959 йилда Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштириш бўйича қурилиш иши дастурини тасдиқлаш ҳақида”ги қарорни қабул қилди. Ушбу ўрнатилган режага мувофиқ Марказий Фарғона массивидаги суғориладиган ерларнинг ўсиши миқдори 13000 *га*, амалда эса 10230 *га* режалаштирилди, шу жумладан, 1959 йилдаги экиш учун 7228 *га* [24. Б. 232]. 1959 йил 3 августда Ўзбекистон КП Марказий Қўмитаси ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети “1959–1965 йилларда Марказий Фарғонада қўриқ ва бўз ерларни суғориш ва ўзлаштириш тўғрисида”ги қарорни қабул қилди [9. Б. 48]. Ушбу қарор асосида Марказий Фарғона ҳудудларини сув билан таъминлашни янада кўпайтириш ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш борасида катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилди. “Қишлоқ хўжалиги оборотига 36 минг гектардан ортиқроқ бўз ва қаровсиз ётган ташландиқ ерлар киритилди, 250 км дан ортиқроқ автомобиль йўллари қурилди, 22 та колхоз посёлкалари барпо қилинди” [16].

Шу йилнинг 9 ноябрида юқоридаги қарорга мувофиқ Андижон вилоят қишлоқ хўжалиги бошқармаси “1959–1965 йилларда Марказий Фарғонада қўриқ ва бўз ерларни суғориш ва ўзлаштириш тўғрисида”ги буйруқ эълон қилиб [5], Марказий Фарғонада 1959-1965 йиллар мобайнида янги ўзлаштириладиган 24,8 *га* миқдоридаги ерларни тайёрлаш юзасидан бажариладиган топшириқ туманлар бўйича тасдиқланди [17]. ЎзССР Қишлоқ ва сув хўжаликлари вазирликлари зиммасига 1959 йил давомида Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштиришнинг бош схемасини ва унинг алоҳида массивлар бўйича проектларини кўриб чиқиш, лойиҳавий хўжаликлар майдонини 2,0 – 2,5 минг *га* ҳажмида кенгайтириш юклатилди [9. Б. 52].

1960 йил 18 мартда ЎзССР Сув хўжалиги вазирлиги “1960 йилда Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштириш бўйича қурилиш иши дастури тўғрисида” буйруқ эълон қилди [19. Б. 31]. Ушбу буйруқда ЎзССР Сув хўжалиги вазирлигининг Марказий Фарғона объектларини капитал маблағ билан таъминлаш режаси ўрнатилди ва “Ферганаводстрой” трестини 1960 йилда 111.151 минг рубль миқдорида маблағ билан таъминлаш тасдиқланди. 1960 йилнинг 21 мартида Ўз ССР Қишлоқ хўжалик вазирлиги “1960 йилда Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштириш бўйича қурилиш ишлари дастурларини тасдиқлаш тўғрисида”ги буйруқ эълон қилди [21]. Ушбу буйруқда Ўзбекистон КП МҚ ва Ўз ССР Министрлар Советининг 9 март 1960 йилдаги қарорига асосан қуйидагилар тасдиқланди, жумладан, Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштириш бўйича қурилиш ишлари дастурига 1960 йилда 187.156 минг рубль миқдоридаги маблағ ажратилди. 1960 йил 14 июлдаги Ўз ССР Министрлар Советининг “Янги ерларни суғориш ва ўзлаштириш бўйича қурилиш

ишларига колхозларнинг бўлинмас фонди маблағлари тўлови режасининг бажарилиши тўғрисида”ги қарорида колхозлараро совет томонидан қурилиш ишларига 43210 минг рубль сарфланиши керак эди, амалда эса фақат 17874 минг рубль ҳажмидаги маблағ ишлатилди. “Ферганаводстрой” трести томонидан сув хўжалиги қурилишига 22400 минг рубль маблағдан 10629 минг рубли киритилди [15. Б. 28].

1961 йил 12 майда Ўзбекистон КП МҚ ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети “Марказий Фарғонада қўриқ ерларни ўзлаштиришнинг бориши тўғрисида”ги қарорни қабул қилди [23]. Ушбу қарорда ЎзССР Сув ва қишлоқ хўжалик вазирликлари, Андижон вилоят партия комитети ва вилоят ижроия комитети томонидан Марказий Фарғона ерларидаги суғориш бўйича барча ишларни 1965 йилда тугатиш таклифи маъқулланди. 1953 йилдан 1961 йилга қадар 60,6 минг *га* ер ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрланди, ундан 1960 йилда 41,0 минг *га* колхозлар ва совхозларда экин билан банд қилинди [6].

1961–1965 йилларда Марказий Фарғона ерларининг 122,2 минг *га* майдонидаги қолган барча қўриқ ерларни суғориш ундан Фарғона вилояти бўйича – 67,8 минг *га* ва Андижон вилояти бўйича – 54,4 минг *га* ерларидаги умумий ишларни якунлаш тўғрисидаги қарорга асосан Марказий Фарғона ерларини қишлоқ хўжалиги жиҳатидан ўзлаштириш ва ирригация-мелиорация ҳолатида тайёрланишини қуйидаги жадвалдан ҳам кўриш мумкин [24. Б. 237]:

3-жадвал

Марказий Фарғона ерларини қишлоқ хўжалиги жиҳатидан ўзлаштириш ва ирригация-мелиорация ҳолатида тайёрланиши (1961-1965 йй.) (минг гектарда)

№	Вилоятлар номи	Ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрланди	Қишлоқ хўжалиги жиҳатдан ўзлаштирилди	Хўжалик жиҳатдан ўзлаштирилган колхозлар	Хўжалик жиҳатдан ўзлаштирилган совхозлар
1	**Фарғона**	67,8	54,5	28,7	25,8
2	**Андижон**	54,4	46,5	31,5	15,0
Жами		**122,2**	**101,0**	**60,2**	**40,8**

Жадвалдаги рақамлардан кўриниб турибдики, бутун Марказий Фарғона ерлари ирригация-мелиорация жиҳатидан жами 122,2 минг *га* ҳажмида тайёрланди. Бу аввалги йилларга нисбатан ерларни ирригация-мелиорация жиҳатдан тайёрлаш соҳасида анча юқори кўрсаткични ташкил қилади. Қишлоқ хўжалик ўзлаштириш ишлари 1961–1965 йилларда жами 101 минг *га* ташкил этиб, ундан 60,2 минг *га* колхозларга, шунингдек, 40,8 *га* хўжалик жиҳатдан ўзлаштирилган совхозларга тўғри келган [12].

Қисқа муддат ичида Марказий Фарғонадаги қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ҳамда Фарғона водийсидаги колхозларнинг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда 1961-1966 йилларда вилоят ташкилотларининг қуйидаги таклифлари қабул қилинди. Унга кўра, Фарғона вилоятида мавжуд 20,3 минг *га* қўриқ ерларидаги пахтачилик совхозлари ва яна 17,3 минг *га* иккита совхоз ташкил қилинади, Андижон вилояти бўйича 8,6 минг *га* мавжуд совхозлар ва 20,6 минг *га* совхозлар ташкил қилинади [18].

1961 йилнинг 1 июлига қадар Марказий Фарғона ерларини суғориш ва ўзлаштириш бўйича Колхозлараро Совет Фарғона ҳамда Андижон вилоятларида иш олиб борди. 1960 йилда Колхозлараро Советда 7710 *га* ерларнинг ирригация-мелиорация тайёргарлиги масаласи муҳокама қилинди. Ундан 2240 *га* Андижон вилоятига, 5470 *га* Фарғона вилоятига тўғри келади. 1961 йилдаги ҳисоботда фақат Фарғона вилояти бўйича 6333 *га* ерлар ирригацион-мелиоратив жиҳатдан тайёрланганлиги кўрсатилган [19. Б. 21]. Ундан 5030 *га* қўриқ ерларни дастлабки тайёрлаш учун, 1303 *га* эса илгари тайёрланган ерлардаги такрорий ишлар учун ажратилди. СССР Министрлар Советининг 1962 йил 2 сентябрдаги қарорида ЎзССРнинг Фарғона ва Андижон вилоятларидаги яъни айнан Марказий Фарғона ерларидаги олиб борилаётган ўзлаштириш ва суғориш ишлари кўзда тутилди [20]. Ўтган йиллар давомида Марказий Фарғонада сезиларли даражада ишлар бажарилди. 60 минг *га* янги ерлар қишлоқ хўжалиги оборотига киритилди, 22 та янги колхоз ва 2 та пахтачилик совхозига асос солинди, кўпгина суғориш ва қуритиш колхозлари, автомобиль йўллари ва 26 поселка учун колхоз ва совхозлар барпо этилди.

Совет ҳукумати ўз диққат-эътиборини пахта етиштириш учун қулай иқлим ва шароитга эга бўлган Фарғона водийсига қаратди. Ана шу мақсад-

ларда бу ерда суғориш иншоотларини қуриш ва мавжудларини таъмирлаш тадбирлари кучайди. Хусусан, дастлабки йилларда Катта Фарғона каналининг сув сарфи 100 м³/с ни ташкил этган бўлса, икки марта қатор реконструкциялар натижаси ўлароқ 1956 йилда унинг сув ўтказиш қобилияти 185 м³/с га оширилди. 1962 йилда Норин дарёсига бош иншоот қурилгандан сўнг эса 211 м³/с га етказилди.

1955–1959 йилларда Фарғона водийсида 10 минг *га* ерга сув берадиган 9 та насос станцияси ишга туширилди. 1957 йилда Наманган вилояти Янгиқўрғон туманида қишлоқ хўжалиги экинларидан ҳосил олишни янада кўпайтириш мақсадида Шимолий Фарғона каналига собиқ «Пахталиққўл» давлат хўжалигидаги 325 *га* ерларни суғориш учун секундига 300 л сув харажатли икки ўтказгичли «Пахталиққўл» насос станцияси барпо этилди. 1958 йилда «Пахталиққўл» давлат хўжалигининг тугатилиши натижасида унинг ерлари қуйидагича тартибда тақсимланди: «Ленинград» жамоа хўжалигига пахта экиш учун 136 *га* ҳамда «Пахталиққўл» тубсанаторийсининг ёрдамчи хўжаликларига 189 *га* берилди. Насос станцияси 150 мингга яқин баланс қиймати билан мазкур тубсанаторийга берилди.

Фарғона вилоят партия қўмитаси 1957 йил 2 декабрда «Катта Фарғона каналини реконструкция қилиш тўғрисида»ги масалани атрофлича кўриб чиқди ва мазкур сув берувчи канални реконструкция қилиш, қуриш натижасида унинг сув ўтказиш қобилияти реконструкция меъёрида кўзда тутилган 100 м³ ўрнига 175 м³ га ортди. Каналдан фойдаланишнинг биринчи йилида ундан 23 минг *га* майдон сув ичган бўлса, 1959 йилда эса мазкур кўрсаткич 125 минг *га* га ўсди. 1957-1958 йилларда республикадаги йирик ирригация иншооти - Сўх дарёсида Қўқон гидроузели барпо этилди. Мазкур гидроиншоот Қўқон гуруҳи районидаги 60 минг *га* суғориладиган майдонларни сув билан таъминлаш имконини берди. 1958 йилнинг охирида Катта Фарғона каналининг узунлиги 43 км марказий участкаси реконструкция қилинди, унинг сув ўтказиш қобилияти эса 30 м³/сек етказилди.

1964 йилгача Марказий Фарғонанинг янги суғориладиган массивларида 2000 км дан узунроқ турли каналлар, 2000 км дан ортиқроқ ер ости канал-қувур ва коллекторлар, 7000 тадан кўп гидротехник иншоотлар қурилди [11. Б.48]. Ўзбекистон КП МҚнинг 1964 йил 21 сентябрда “1965 йилда янги ва бўз ерларни экишга тайёрлаш тўғрисида” ги қарорига асосан Фарғона вилоят қишлоқ ижроия қўмитаси томонидан 1965 йилда вилоятдаги янги ерларни экиш давридаги ўсиб бориши - 6093 *га*, ундан 984 *га* 1964 йилда қишлоқ хўжалиги оборотидаги маблағлардан тушган, 3958 *га* Марказий Фарғонада экишга қадар тайёрланган ва янги тайёрлаш ишлари - 1151 *га* ҳажмида бажарилган [24.В.67].

Фарғона вилоятидаги Каркидон сув омбори қурилиши 1962 йилда бошланиб, 1967 йилнинг октябрида тугалланди. Бу табиий шароитдаги сув омбори майдони 9,65 км² бўлиб, у 200 млн. м³ сув тўплаш имкониятига эга бўлди. У Қувасой (Исфайрамсой дарёси ирмоқлари) дарёсида барпо этилган бўлиб, фойдали сиғими 218,4 м³ га тенг. Тўғонга 3,4 млн. м³ шағал-қумли тупроқ, 2,4 млн. м³ қумоқ тупроқ тўкилди, 60 минг м³ бетон ва темир-бетон ётқизилди. Сув омборининг ишга туширилиши билан Андижон ва Фарғона вилоятларининг Жанубий Фарғона каналидан сув ичган 69 минг *га* суғориладиган ерларини оби-ҳаёт билан таъминлашни яхшилади.

СССР Министрлар Советининг 1963 йил 15 мартдаги қарорига асосан Андижон сув омбори барпо этилди. У собиқ Иттифоқнинг марказий давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилди. 1969 йилда (ўша йил нархида) мазкур иншоотнинг умумий нархи 332,5 млн. рублни ташкил қилиб, амалда 297,0 млн. рубль миқдоридаги маблағ ўзлаштирилди [26]. 1966 йил Бўз туманида 5590 *га* ўзлаштириладиган ерлар бўлиб, янги ерларни ўзлаштириш бўйича ишлар қониқарсиз тарзда олиб борилди. Жумладан, охирги беш йил давомида туманда 2880 *га* янги ерлар ўзлаштирилди ва бу ишларга 6 млн. рублга яқин маблағ сарфланди [27]. Ишларнинг бундай сифатсиз ҳолда олиб борилиши натижасида туман хўжаликларида қишлоқ хўжалик оборотидан 2258 *га* ер чиқиб кетган. Айниқса, Калинин номли ва “Мингбулоқ” совхозларида, “Улуғнор” совхози, Жданов номли колхозларда 241–351 *га* ер қишлоқ хўжалик оборотидан чиқиб кетганлиги ачинарлидир. Агар 1966 йилда 678 *га* ер ўзлаштирилиши керак бўлса, бу соҳадаги режа 98 % бажарилди. “Мингбулоқ” ва “Партия XX съезди” каби хўжаликларда ер ўзлаштириш режаси 86-74 % бажарилди.

Хулоса қилиб айтганда, Марказий Фарғона ерларида ҳам ирригация-мелиорация ишларининг юқори даражада тараққий эттирилиши, шунингдек, қишлоқ хўжалиги, хусусан, пахтачилик соҳасини ривожлантирилиши ижобий томонлари билан бирга айрим салбий оқибатларни ҳам келтириб чиқарди. Бу ердаги ўзлаштириш ишлари 1950–1970 йилларда амалга оширилди. Бироқ мазкур ўтган даврда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш масаласида, уларга капитал маблағлар ажратишда, ҳукумат органлари томонидан чиқарилган қарорлар кўплаб жойларда ижро этилмади. Айниқса, қўриқ ерларни ўзлаштиришга ажратилган капитал маблағлардан тўлақонли ҳолатда фойдаланилмади ҳамда маблағлар ўзлаштирилмай қолиб кетди.

Адабиётлар

1. Андижон вилоят давлат архиви (АВДА), 608-жамғарма, 1-рўйхат, 932-йиғма жилд.
2. АВДА, 619-жамғарма, 1-рўйхат, 113-йиғма жилд, 107-варақ.
3. АВДА, 608-жамғарма, 1-рўйхат, 955-йиғма жилд, 12-варақ.
4. АВДА, 608-жамғарма, 1-рўйхат, 1177-йиғма жилд, 43-варақ.
5. АВДА, 619-жамғарма, 1-рўйхат, 140-йиғма жилд, 203-варақ.
6. АВДА, 608-жамғарма, 1-рўйхат, 1451-йиғма жилд, 16-варақ.
7. Наманган вилоят давлат архиви (НВДА), 275-жамғарма, 1-рўйхат, 1341-йиғма жилд.
8. НВДА, 317-жамғарма, 1-рўйхат, 1330-йиғма жилд, 9-варақ.
9. НВДА, 317-жамғарма, 1-рўйхат, 1421-йиғма жилд, 48-варақ.
10. *Насритдинов Қ.М.* Ўзбекистонда ирригация-мелиорация қурилишининг ривожланиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари (1981-1990 йиллар): Тарих фан.номз. ... дисс. – Андижон, 1994. – 147 б.
11. *Очилов Н.* Ўзбекистонда ирригация-мелиорация ишлари (1946 -1964). – Тошкент: Фан, 1991. – 104 б.
12. Фарғона вилоят давлат архиви (ФВДА), 1151- жамғарма, 1-рўйхат, 14- йиғма жилд, 1-варақ.
13. ФВДА, 1151-жамғарма, 1-рўйхат, 80-йиғма жилд, 6-варақ.
14. ФВДА, 1151-жамғарма, 1-рўйхат, 87-йиғма жилд, 57-варақ
15. ФВДА, 1151-жамғарма, 1-рўйхат, 13-йиғма жилд.
16. ФВДА, 1151-жамғарма, 1-рўйхат, 59-йиғма жилд.
17. ФВДА, 1151-жамғарма, 1-рўйхат, 47-йиғма жилд, 3-варақ.
18. ФВДА, 1151-жамғарма, 1-рўйхат, 91-йиғма жилд.
19. ФВДА, 1151-жамғарма, 1-рўйхат, 98-йиғма жилд, 15-варақ.
20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – №6 (766) – 70-модда. – Тошкент: Адолат, 2017. – Б.25 – 150.
21. Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архиви Андижон вилоят бўлими (ЎзР ПДА АВБ), 155-жамғарма, 1-рўйхат, 201-йиғма жилд, 5-варақ.
22. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви (ЎзР МДА), Р.2483-жамғарма, 1-рўйхат, 1382-йиғма жилд, 285-варақ
23. ЎзР МДА, Р.2483-жамғарма, 1-рўйхат, 1595-йиғма жилд.
24. ЎзР МДА, Р.90-жамғарма, 10-рўйхат, 303-йиғма жилд, 124-варақ.
25. ЎзР ПДА АВБ, 155-жамғарма, 2-рўйхат, 190-йиғма жилд, 3-варақ.
26. ЎзР ПДА АВБ, 155-жамғарма, 2-рўйхат, 183-йиғма жилд, 88-варақ.
27. *Ғофуров А.* Ирригация ва мелиорацияни ривожлантиришнинг иқтисодий проблемалари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1974. – 126 б.

PROCESSES OF IRRIGATION AND RECLAMATION OF VIRGIN LANDS IN CENTRAL FERGHANA (50s-70s of the XXth century)

M. Y. Ruzikulova[1]

Ilmiy xabarnoma. Научный вестник – 2019. №2. 50–57.
[1]Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, 150700, str. Turon, 23 (Uzbekistan). E-mail: kspi_info@edu.uz

Keywords: *Central Ferghana, virgin lands, irrigation, state farms, Soviet government, cotton monopoly, agriculture, canal, land-reclamation, Ferghanavodstroy.*

In the article, the processes of reclamation and irrigation of lands in Central Ferghana, as well as, organization of districts and state farms in these areas specialized to cotton - growing on the principles of cotton monopoly policy of the Soviet Government and increase of provision of cotton to the centre and its negative results are elucidated with the help of primary sources. In order to develop virgin steppe lands on the territory of Fergana, Andizhan and Namangan regions, in 1953 the Ferghanavodstroy Special Construction Trust and the Fergana Inter-collective Farm Council were formed. A lot of things have been done in the field of new land development with the help of those organizations. At the same time, the Soviet Government has created many artificial canals and pumping stations to provide hillside areas where the natural irrigation was not possible with water. Many activities have been to improve and maintain their technical condition done.

Frequency and long-lasting of irrigation activities in the Ferghana valley led to further strengthening the policy of cotton monoculture, and how difficult it was it is possible to guess from the slogans made in the spirit of colonization, such as “Development of the Steppe – the Mission for the Braves” to motivate people to do the forced labour. The cultivated area allowed to develop cotton production and

to increase the amount of harvest. At the steppes on the developed areas cotton growing districts and state farms were created, residential complexes for the population were built. Housing construction has created favourable conditions for the people previously living in densely populated areas. In connection with this annual increase in a number of state farms, specialized in cotton, cotton production has also grown each year. However, unfortunately, most of the grown cotton was taken away to Russia.

Therefore, it should be noted that in the lands of Central Ferghana irrigation and reclamation work as well as agriculture, has developed at a high level, including cotton growing. There were positive aspects, but there were also negative consequences of this. So the development of new lands lasted from 50s-70s of XXth century. During these years, the tasks of the development of virgin and fallow lands, the allocation of funds for this purpose and the decision of the government in many places were not fulfilled.

In its turn, the development of new lands increased the cultivation of cotton year by year. This process has further strengthened cotton autocracy in agriculture. The sense of proportion was not observed in the expansion of cotton growing, scientific recommendations were not ignored crop rotation was not disturbed, and so on. As a result, the complexity in the development of new lands was grossly violated, ignoring the multi-sector development of the national economy which contributed to the forced penetration of cotton monoculture into the economy.

References

1. *Andijon viloyat davlat arxivi* [Andizhan Province State Archive (APSA)], Fund-608, List-1, Folding volume-932, -P.31.
2. APSA, Fund-619, List-1, Folding Volume-113, -P.107.
3. APSA, Fund-608, List-1, Folding Volume-955,-P.12.
4. APSA, Fund-608, List-1, Folding Volume-1177, -P.43.
5. APSA, Fund-619, List-1, Folding Volume-140, -P.203.
6. APSA, Fund-608, List-1, Folding Volume-1451, -P.16.
7. *Namangan viloyat davlat arxivi* [Namangan Province State Archive (NPSA)], Fund-275, List-1, Folding Volume - 1341, -P.3.
8. NPSA, Fund-317, List-1, Folding Volume – 1330. -P.9.
9. NPSA, Fund-317, List-1, Folding Volume – 1421. -P.48.
10. Nasritdinov, K.M. (1994) *O'zbekistonda irrigatsiya-melioratsiya qurilishining rivojlanishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari (1981-1990 yillar*) [Development irrigation and land reclamation constructions in Uzbekistan and its social-economical consequences (1981-1990)] Dissertation for getting the degree of Candidate of Historical Sciences (PhD). Andizhan: Andizhan State University.
11. Ochilov, N. (1991) *O'zbekistonda irrigatsiya-melioratsiya ishlari (1946 -1964)* [Irrigation and land reclamation matters in Uzbekistan (1946-1964)].Tashkent: Science.
12. *Farg'ona viloyati davlat arxivi* [Ferghana Province State Archive (FPSA)], Fund-1151, List-1, Folding Volume - 14, -P.1.
13. FPSA, Fund-1151, List-1, Folding Volume -80. -P.6.
14. FPSA, Fund-1151, List-1, Folding Volume – 87. -P.57.
15. FPSA, Fund-1151, List-1,Folding Volume - 13.
16. FPSA, Fund-1151, List-1,Folding Volume -59.-P.24.
17. FPSA, Fund-1151, List-1, Folding Volume -59.-P.26.
18. FPSA, Fund-1151, List-1, Folding Volume – 47.-P.3.
19. FPSA, Fund-1151, List-1, Folding Volume – 91.
20. FPSA, Fund-1151, List -1, Folding Volume – 98.-P.15.
21. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni* [The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the Strategy of actions for Further Development of the Republic of Uzbekistan" № PD-4947 // The Law of the Republic of Uzbekistan. -№6 (766), Article 70 (766)] Tashkent, 2017.-PP.25-150.
22. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni arxivi Andijon viloyat bo'limi* [RUz President's Chancery, Andizhan regional branch], Fund-155, List-1, Folding Volume-201, -P.5.
23. *O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi* [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan (CSA of the RU)], Fund- R.2483, List-1, Folding Volume-1382, -P.285.
24. CSA of the RU, Fund- R.90, List-10, Folding Volume-303, -P.124.
25. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni arxivi Andijon viloyat bo'limi* [RUz President's Chancery, Andizhan regional branch], Fund-155, List-2, Folding Volume-190, -P.3.
26. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni arxivi Andijon viloyat bo'limi* [RUz President's Chancery, Andizhan regional branch], Fund-155, List-2, Folding Volume-183, -P.88.
27. G'ofurov A. (1974) *Irrigatsiya va melioratsiyani rivojlantirishning iqtisodiy problemalari* [Economic problems of developing irrigation and land reclamation] Tashkent: O`zbekiston.

Муаллиф ҳақида маълумот:

Рўзиқулова Мафтуна Юлдашевна – Қўқон давлат педагогика институти Тарих кафедраси катта ўқитувчиси. E-mail: maftuna_ruzikulova@rambler.ru